

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

*Non sunt contemnenda quasi
parva sine quibus magna constare
non possunt.*

S. Hieronymus

ОСНИВАЧ
ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

УРЕДНИШТВО
ЗЛАТА БОЈОВИЋ, СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ, JOLANTA DZIÓWA,
GIORGIO ZIFFER, MIŁICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA,
ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, ЈОВАНКА КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ,
НАДА МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, ДРАГАНА МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ,
JOHANNES REINHART, ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
ЗЛАТА БОЈОВИЋ

КЊИГА ОСАМДЕСЕТ ЧЕТВРТА
2018

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД
2018

УВОД ПРИРУЧНИКА ИЗ РЕТОРИКЕ МАНУИЛА КОЗАЧИНСКОГ

У раду се презентирају и контекстуализује неистражени рукопис Увода приручника из реторике Мануила (Михаила) Козачинског (око 1700–1755) писан на латинском језику 1735. године. Указује се на модернизацијски аспект који је имало увођење реторике у српски образовни просјор, објашњава се како је оно било израз нове културне полиитике православне јерархије изнуђене околностима католичког прозелитизма те се закључује да је императивно ширење реторике постојало један од кључних елемената акултурације Срба Хабзбуршке монархије у заједну нововековну културу.

Двадесет шести је октобар, по јулијанском календару, 1735. године. У Карловцима, црквеном и народном средишту Срба у Хабзбуршкој монархији, у „латинској” школи професор започиње час. Први час реторике у тој школи откако је отворена, заузимањем просвети приврженог митрополита Викентија Јовановића. Први је то час реторике у једној нововековној српској школи уопште. Држи га Мануил Козачински, најспособнији од наставника који су дошли из тада најважнијег словенског православног образовног центра, Кијева, како би помогли Србима у изградњи недостајућих им просветних институција савременог типа. Професор држи час на латинском језику, који његови ученици већ две године интензивно уче – јер без познавања језика Цицерона и Квинтилијана и није могуће да почну са учењем реторике. Сада је коначно дошао тренутак за оно због чега је Козачински и дошао у ову школу – да српске младиће надарене за учење упуту у умеће без кога нема истинске културе ни за појединца, ни за заједницу.

Ученици помно записују речи које им професор говори у перо, јер је оскудица у штампаним уџбеницима. Тако са овим првим часом реторике у модерној српској историји, започиње исписивање првог српског нововековног уџбеника реторике – ARTIS ORATORIÆ LIBRI IV Illyrico: Rascianæ indoli TRADITI & EXPLICATI 1mo in Collegio slavonolatino Carloviciensi ANNO DÑI MDCCXXXV MENSE OCTOMBRIS XXVI [Четири књиге о умећу реторике по први пут изнете и објашњене даровитом српству у славјанско-латинском колегију у Карловцима године Господње

1735. месеца октобра 26]. Сачувана су два примерка овог рукописног уџбеника, од којих се један чува у Народној библиотеци Србије (Р 474), а други у Музеју Српске православне цркве (ОРГ 113). У њиховој садржини нема разлика осим другачијих омашки у писању. За потребе овога рада коришћен је први рукопис.

Којим је речима Козачински започео своја предавања из реторике српским ученицима у Карловцима показују првих шест страница овога рукописа (foll. 1r–3v) а које почињу насловом PROŒMIUM [Увод]. Наводимо их у редовима који следе са обележеним крајем сваке странице у рукопису знаком ||, без измена у погледу писања великих слова и лигатура, уз нужне текстолошке интервенције, стандардно назначене: у заграду [...] стављени су сувишни словни знаци, а у заграду <...> недостајући. Превод који следи након навода из изворника припада аутору овога рада.

Gratulor, neo:rhetores lectissimi, eo vos pervenisse ætatis, ubi primum licuit Reginæ eloquentiæ librum inscribere. Si enim superiores illos irrevocabilis temporis jamjam elapsos posueritis ante oculos annos, extemplo hanc meam gratulationem congruam vobis fore, confitabimini, quum alios illam prosperitatem magno cum desiderio optasse, consequi tamen non potuisse cernetis vos autem in gremio ipsius Fortunæ hodie positos esse expedit opinari. Quippe quæ cæteris omnipotens rerum omnium Conditor hac in natione nostra, hactenus denegaverat, || hæc omnia ad modernam vestram commoditatem, usum et gaudium conservavit: dum ex antiquo desiderabiles, et quidem (parcite vera dictanti) pro[t]javis, avis, parentibus ac sodalibus vestris res optabiles, usque nunc felicissimo auspicio, assiduoque labore, cura et industria Illustrissimi Excellentissimi ac Reverendissimi Sua Divina gratia Orientalis Ecclesiæ græci ritus Archiepiscopi ac Metropolitæ VINCENCII JOANNOVICZ Domini nostri Colendissimi quinto anno quo hanc sacram basilicam opportune regit, secunde fluere ad votum concessit, postquam dulcissimam eloquentiæ Suadam, in eius ARCHIPRESULEO SLAVONOLATINO || CARLOVICIENSI Collegio, dictare, docere ac erudire permisit. Desiderabant itaque nec non desiderastis ea omnia, quæ vitæ humanæ non ornamenta solum, verum subsidii haud modicum adferre consueverunt. Nam, quid est utilius? quid liberalius eloquentiæ? Illa populus ad sacrarum cultum religionum pertrahitur; illa urbes, civitates et pagi optime gubernantur; illa feruntur patrocina supplicibus, datur miseriis salus, plebis seditiones discordiæeque sedantur; illa demum hoc plane efficitur, ut reliquis hominibus tanto præstemus quanto homines bestiis antecellunt. Id duntaxat quidem restat, ut prius istum libellum non solum diligenter studioseque perscribatis, verum enim || vero crebro minibus volvendo, animo, cogitatione et memoria crebrius inspiciatis. Ubi videbitis potentissimam ingeniorum humanarum dominam, videbitis illam artium reginam, quæ reliquas scientias cunctas in lucem publicam et in ipsius gloriæ theatrum educit: his ergo præpositis una mecum suscepti laboris nec minime peniteat vos prætitulati Tullianæ eloquentiæ auditores. Si quidem paucos post annos sæpe destituta patria vos ipsos ad publica invi[c]tabit consilia, sæpius conflictata cu hæresi ec[c]lesia, ad defendendam et propagandam fidem implorabit, quam sæpissime vestra et ipsa vita ad bene regendum sese, et suum posteritati, gloriosum nomen convocandum convocabit. Quæ omnia (ita teneo)

prosperè || evenient, si propriori iuvenilem plane in euntis ætatulæ teneritatem, o! iuvenes lectissimi! virtutibus collendis, soli Deo sacrabitis; tantum si honestum ac fidelem passim servabitis laborem: BEATISSIMAM VIRGINEM MARIAM absque peccato orientali conceptam, omnes denique sanctos petetis in suppecias. Ego vero quantum mea interest, ne labor iste noster, quem in titulo præfiximus, absque ordine veniat in casum, talem iuxta methodum clarissimi auctoris Cypriani Soarii, moder[gin]o genio accommodatum scribendorum librorum ordinem prænotifico. Et quidem 1: mus: erit post præmissas quasdam prænotiones rhetoricas de inventione. 2: dus: de dispositione ratiocinatione et partibus orationis. 3: tius: de elocutione || ex[er]natione et stylo. 4: tus: de memoria et pronuntiatione, ubi brevissime tractabitur de oratione sacra. Brevissime, dico, quia hæc non ex humanis præceptiunculis, quam ex Divinarum scripturarum oraculis haurienda est; præcipuæ ex singulari dono Dei: cui etiam hoc annale negotium nostrum ad maiorem eius gloriam, efferimus, dedicamus et consecramus.

[Честитам вам, најодабранији почетници у слушању курса реторике, што сте стигли до узраста када је тек могуће да ваше перо исписује књигу о краљици речитости. Ако бисте, наиме, ставили пред очи већ неповратно минуло време пређашњих година, онда бисте одмах признали да је на месту ово моје честитање које сам вам упутуио, јер видите да други, иако су таквоме напретку са великом жељом тежили, ипак нису могли да тај и досегну, те је ваљано сматрати да сте ви данас у само крило Фортуне стављени. Наиме, оно што је свемогући Творац свега до сада ускраћивао другима из овога народа, то је све сачувао за ваше време и за вашу пријатност, корист и уживање. Ово је било вредно да се жели и да му се тежй од давнине – и вашим прадедовима, и дедовима, и очевима, и школским друговима (опростите ономе који ово диктира што износи истину). Но, тек сада, захваљујући преблагословеном покровитељству те неуморном раду, бризи и настојању преподштованог господина нашег *Викентија Јовановића*, по милости Божјој пресветлог, преузвишеног и пречасног архиепископа и митрополита источне Цркве грчког обреда, пете године његовога ваљаног управљања овом светом инсититуцијом, свемогући Творац свега изволе допустити да се успешно оствари оно за шта се овај молио – да се у *архиејискојској славјанско-лајинској колеџији у Карловцима*, који је овај основао, предаје, подучава и изучава преслатка Свада – уверавајућа речитост. Они су, дакле, желели, као што сте и ви пожелели, оно све што људскоме животу не само да чини украс, већ му редовно пружа не малу подршку. Јер, шта је корисније, шта племенитије од речитости? Она приводи народ поштовању светиња вере, она најбоље управља градовима, варошима и селима, она пружа заштиту молиоцима, а спас унесрећенима, она стишава буне и раздоре у народу. Она нас чини толико истакнутијим у односу на остале људе колико се људи разликују од животиња. Оно што пред вама стоји јесте да ову књигу не само пажљиво и марљиво запишете, већ да је често прелиставате и још чешће се у њу духом, мишљу и памћењем унесите. Када се будете упознали са најмоћнијом господарицом људских талената, видећете да је она краљица умећа која све остале науке изводи на светлост дана и на саму позорницу славе. С обзиром, дакле, на оволику важност, ви, већ ословљени слушаоци цицеронске речитости, ни најмање се нећете покајати што

сте се заједно са мношћом прихватили овога посла. Та захваљујући њој отаџбина, када се деси да накратко буде запуштена, често ће баш вас ангажовати за савет, још чешће ће Црква, када се нађе у сукобу са јереси, вас молити за одбрану и ширење вере, а најчешће ће вас сâм живот позивати да се ваљано владате и да славно име код будућих поколења задобијете. Ово све испуниће се – тако држим – ако ви, изабрана омладино, младићку нежност своје ране доби посветите пре свега Богу јединоме, негујући врлине. Ако се у овоме труду будете показали честити и верни, задобићете помоћ *Преблажене деве Марије*, зачете без прародитељског греха, као и свих светих. А ја, колико је до мене, да се не би догодило да нам овај посао који смо у наслову одредили буде без реда, указујем на редослед којим ће бити написане појединачне књиге овога дела, угледајући се на начин презентације истог овог предмета код врло угледног аутора Сипријана Суареша, уз прилагођавање актуелним схватањима. Прва књига, након неких прелиминарних напомена о реторици, биће посвећена изналажењу теме; друга распоређивању грађе, осмишљавању аргументације и деловима беседе; трећа изразу, украшавању и стилу; четврта меморисању и произношењу беседе, у којој ће укратко бити обрађено и црквено беседништво; кажем укратко, јер такве беседе не треба толико заснивати на ограниченим људским упутствима, колико на речима Светога писма, а понајпре на јединственом дару који потиче од Бога. Његовој све већој слави прилажемо, намењујемо и посвећујемо ово наше годишње прегнуће.]

Пре него што изнесемо запажања и објашњења која проистичу из читања наведеног уводног предавања из реторике Мануила Козачинског морамо се најпре позабавити датовањем почетка модерне наставе реторике у Срба, јер с тим у вези постоји одређена несагласност у литератури. На насловној страници оба примерка овога приручника стоји исти датум – 26. октобар 1735. године. У самом наслову се истиче (прито) оно што се потом у *Уводу* подвлачи – да је реторика раније била непостојећи предмет у српском школству. Ослонивши се на те изворне податке неминовно је да закључимо да је организована настава реторике у српским модерним школама увео Козачински у Карловцима и да се то, сходно датуму стављеном на насловну страницу његовог приручника из овога предмета, догодило на почетку школске 1735/6. године. Но, проучавалац Козачинског који је имао овај рукопис у рукама, Властимир Ерчић, изнео је тезу да је ова настава почела школске 1733/4. године.¹ Ова Ерчићева теза део је његовог другачијег датовања *Траегокомедије* Козачинског. Док су старији испитивачи сматрали да се извођење овог комада догодило 1736. године, он, налазећи да постоји несклад између комада и песимистичног стања у карловачкој школи те године, помера датовање на 1734. годину. Међутим, Ерчић је морао да објасни

¹ Ерчић, В. *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова „Траегокомедија“*, Нови Сад, Београд: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Српско народно позориште, 1980, 97–106.

чињеницу да персонификације појединих разреда школе, које су међу ликовима драме, укључују и разред реторике. Мало је, наиме, вероватно да би писац комада, уједно и први професор реторике у школи, у њега ставио персонификовани лик реторике да у школи тада није било наставе реторике. Излаз из овог проблема Ерчић је нашао у једној од више белешки на покорици повеза рукописа који је користио (истог примерка који је коришћен и за потребе овога рада). Ту стоји: *Næs prolegomena & praxis dictata a professore Samuele Kozacsinski 1734*. Не знамо ко је ове речи записао и када, али се по разлици у дуктусу види да то није учинила рука која је исписала рукопис. И у самим белешкама више је различитих дуктуса, а само један, који није идентичан са дуктусом ове, садржи и потпис (*Jacobus Földvagy*). У две друге белешке, опет неподударног дуктуса са овом, стоји и датум, у оба случаја из каснијег времена у односу на време настанка рукописа (1748. и 1773). Нема, међутим, никакве дилеме око тога да писац наведене белешке није добро упућен у чињенице у вези са овим рукописом, а то се види по томе што нетачно наводи име Козачинског – *Samuel* (уместо *Manuel*).

Не проблематизујући кредибилност ове белешке Ерчић неподударност између датума у овој белешци (1734) и датума на насловној страници рукописа (1735) тумачи тако што приручник из реторике Козачинског види као ученички препис текста који је настао две године након што га је предавач саставио и први пут користио у настави. То би подразумевало да није сачуван ниједан од записа лекција из реторике Козачинског из времена када их је први пут држао (1733/4). Јер у тексту *Увода приручника из реторике* Козачински себе означава као оног који диктира (*dictans*) ученицима који диктирано записују (*inscribere, perscribere*). Штавише, рукопис из 1735. године има карактеристике записа а не преписа будући да неколико пута на маргини срећемо белешке друге руке које су очигледно наставникови коментари на квалитет учениковог записивања његових речи. Ти коментари увек садрже и датум и по њима можемо пратити како је текло записивање лекција из реторике школске 1735/6. године: *Non bene, cura melius* 8bris 1735 [fol. 3r]; *Non male [...]* 9bris 29 1735 [fol. 50r]; *Diligenter Januarii* 23 1736 [fol. 87v]; *Etiam pulchre, tamen a caritate plus spatii omittis [...]* martii 29 1736 [fol. 161v]. Но кључни доказ да овај рукопис није препис лекција одржаних и записаних 1733/4. године налази се у његовом *Уводу*, у речима да настава реторике у карловачкој школи започиње у петој години (*quinto anno*) митрополитства Викентија Јовановића. Пошто је овај постао митрополит 1731. године то дате речи потврђују да година која стоји на насловној страници (1735) јесте година почетка модерне наставе реторике у Срба.

Остаје, дакле, валидан закључак првог проучаваоца рада карловачке школе у време службовања Козачинског, Радослава Грујића – да је у њој изведен само један потпуни циклус наставе реторике, школске 1735/6.

године.² Приметимо још да Козачински у овом документу предочава да је то био први курс реторике у тадашњој српској просвети уопште. То је битно подвући стога што у исто време постоји и средња школа у Петроварадинском Шанцу, основана 1731. или 1732. године, која је имала већи значај за рано нововековно српско школство од карловачке школе (из ње се 1741. године развила академија).³ Козачински је свакако био обавештен о стању у оближњој српско-латинској школи. Очигледно је да у тренутку када у Карловцима почиње настава реторике училиште у Петроварадинском Шанцу нема овај предмет.

Осмотримо сада културноисторијске импликације *Увода њриручника из реџорике* Козачинског. Прво што уочавамо јесте то да Козачински говори како и приличи предмету, са реторском дикцијом. Служи се вербалним позајмицама из дела римских класика, као што је метафорска персонификација (просопопеја) „крило Фортуне”, која потиче од Цицерона.⁴ Од Цицерона потиче и метафорично означавање реторике краљицом,⁵ којим се Козачински такође служи. Он користи и општа места античке књиге, као што је оно да је језик кључни разликовни елемент како људи од животиња, тако и људи међу собом, што је аргумент у прилог учења реторике који потиче од Исократа,⁶ чија је каснија презентација код Квинтилијана⁷ постала једна од упоришних тачака нововековних обновитеља класичног хуманизма. Снажне афирмативне квалификације реторике које Козачински даје на свом уводном предавању нису тек пригодно-наменска пренаглашавања. Обнова античке реторичке традиције у раном нововековљу одразила се како на образовање, тако и на књижевност до те мере да су ставови Козачинског о реторици подразумевајуће и обавезујуће ствари.

Реторика је била присутна и неопходна на сваком кораку. За минималну званичну комуникацију – да би се написало и најобичније службено писмо – било је потребно интензивно учење не само граматике језика званичне комуникације (а то је пре свега био латински), већ и стилистике, што је пак подразумевало наставу из реторике. Као и у антици, писмо (епистола/посланица) укључивало је садржинске елементе и литерарне поступке који су настали и теоријски развијани те практично обликовани у оквиру беседништва, као што су уверавање, опомињавање, оправдавање, хваљење, куђење, захваљивање, честитање и слично. Уопште, као

² Грујић Р. М. *Српске школе (од 1718–1739 г.)*. Прилоз културној историји српскога народа, Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1908, 78.

³ Ристовић, Н. „Data Novakovicziana retractata”, Књижевна историја, XLV/149, 2013, 68.

⁴ Cic. *De div.* 2, 85.

⁵ Cic. *De or.* 2, 187.

⁶ Isoc. *Or.* III 5–9.

⁷ Quint. 2, 16, 2–18.

систем који служи постизању лепог и убедљивог изражавања, реторика је регулисала не само беседништво, из кога се развила, него целокупан дискурс, и усмени и писани, и прозни и поетски. Ова унифицирајућа формално-естетичка доктрина најпре говорне, а потом и свеколике вербалне културе, имала је општеважећу нормативност – и за текстове уско уметничке, и за текстове шире, политичке, религијске и друге садржине и усмерености.

Говорећи о европском културноисторијском оквиру документа који нам је у фокусу треба имати у виду да је нововековни класични хуманизам био у знаку реторике, јер врховни узор ренесансних хуманиста, Цицерон, није то био тек као стилски узор, већ као целовито образована личност која активно суделује у животу заједнице.⁸ Хуманизам је схваћен у цицеронском смислу као циљ образовања које је овладавање свим знањима и умећима које одликују човека. Тај образовни програм је реторски, јер је идеално образован човек ретор који је „савршен у сваком виду изражавања и у сваком од људских достигнућа”.⁹ Ослоњено на кодификацију Цицероновог реторског схватања хуманизма у Квинтилијановом делу *Institutio oratoria* које је преносило хеленска теоријска и практична решења у области педагогије, образовање стицано у нововековним училиштима било је на књизи и за књигу („studium litterarum”).¹⁰ Реторика је у европским школама раног нововековља имала тако важно место већ стога што је њихов курикулум, заснован на античком систему слободних вештина, наследио и све карактеристике положаја који је реторика у антици имала не само у образовању и књижевности, него и у јавном животу. Реторика је била централна етапа класичног образовања и самим тим кључни елемент нововековног западног школства, етапа која је имала средишње место у образовању и елемент без кога је било немогуће обављати иједан озбиљан животни позив. Из антике је наслеђено и одржавано уверење да је беседништво моћни друштвени чинилац јер је однегована реч снажно средство утицаја. Отуда је образовни циљ нововековних класичних школа дефинисан синтагмом „eruditio et eloquentia”.¹¹

⁸ Nauert, Charles G. Jr. *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, Cambridge: University Press, 1995, 23; Cancik, H., Vöhler, M. „Vorbemerkung”, in: M. Vöhler, H. Cancik (eds.), *Humanismus und Antikerezeption im 18. Jahrhundert*, vol. 1: Genese und Profil des europäischen Humanismus, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2009, 7–8.

⁹ Cic. *De or.* 1, 7: „in omni genere sermonis, in omni parte humanitatis prefectum”; cf. *ibid.* 1, 35.

¹⁰ Флашар, М. „Studium (liberalium) litterarum као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку”, у: Н. Грдинић (ур.), *XVIII стоголеђе*, књ. II, св. 2, Нови Сад: Културно-просветна заједница Војводине, Друштво за проучавање XVIII века, 1997, 8.

¹¹ Engels, J. „Gymnasium”, in: G. Ueding (ed.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Tübingen: Niemeyer, 1996, vol. III, 1267.

Није потребно наглашавати да је за Србе, који су од краја средњег века били одсечени од европских образовних и литерарних збивања, морала бити изненађујућа оволика важност и присутност реторике у друштвима западног културног круга у раном новом веку, па и у Хабзбуршкој монархији, у којој се од краја XVII столећа нашао знатан део њих на челу са својом тадашњом елитом, православном јерархијом. Начин на који су Срби реципирали ову чињеницу парадигматски одсликава прелом који се догодио у српској култури у Монархији у првим деценијама XVIII столећа њеним окретањем западном културном моделу. Документ који овде анализирамо јасно то показује. Свестан да је уводни час из новог предмета који држи први те врсте у српској средини, Козачински свој курс из реторике започиње тако што указивање на смисао и потребност новог предмета, уобичајено у оваквој прилици, ставља у културноисторијски оквир народа коме припадају његови ученици. За такав приступ постојали су разлози који задиру не само у конкретне околности које су условиле појаву наставе реторике у Срба у том тренутку, већ у проблеме далеко дубље и старије од њих.

Појмимо од онога што је најочигледније, а то су спољашњи проблеми који су ометали образовне иницијативе српске јерархије у Хабзбуршкој монархији. Упркос привилегијама које су им то гарантовале, хабзбуршке власти Србима деценијама нису одобравале отварање средњих школа, а и када су то учиниле забраниле су им сакупљање посебног приреза за школство.¹² Стога ће хронични проблем српских средњих школа у Монархији у XVIII столећу бити њихова непостојаност услед недостатка сигурних финансија – оне ће махом трајати док је жив њихов оснивач, односно док он може да их издржава. Отуда прва модерна класична српска школа, коју је у Карловцима основао митрополит Мојсије Петровић 1727. године, престаје са радом по његовој смрти 1730. године а да извођење класичнохуманистичког курикулума у њој није доспело до реторике. Нови митрополит, Викентије Јовановић, решен да оствари овај важан образовни искорак, у обновљену карловачку српско-латинску школу доводи 1733. године наставнике из Кијева, међу којима је био и Козачински. Тако, после две године потребне да ученици раније школе обнове што су учили у завршеним разредима и заврше преостале ниже разреде, коначно почиње настава реторике у Карловцима. Козачински у *Уводу* свога реторичког приручника сведочи о свему реченом, али – да не увреди хабзбуршку власт – без прозивања одговорних, говорећи само како је постојала давнашња жеља за наставом реторике и како она дуго није могла бити остварена. Да је ова школа и настава реторике у њој код савременика доживљена као невиђени културни догађај и огроман

¹² Денић, Ч. *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књ. 1: Историјат, Београд: САНУ, 2010, 255–266; 262; 289.

просветни искорак показује сведочење једног о слушалаца курса реторике Козачинског, Јована Рајића, потоњег великог теолога, историчара и литерате. Он школу описује бираним метафорама – „добро устројени српски Парнас” и „красно цветајући училиштни врт” – а као круну старања за њу митрополита и рада у њој предавача види наставу реторике: „И за неколико година толико су успели, да је латинска наука приведена била и до саме риторике, којој је професором и свију школа префектом био г. Манојло.”¹³

Викентије Јовановић је посебно инсистирао на настави реторике.¹⁴ То није било нимало случајно. Ширење реторичке културе међу Србима, пре свега међу свештенством – чијем општем образовању је његова „латинска” школа првенствено и служила – било је више од модернизацијске културне политике. Важност увођења реторике у образовање Срба није се ни издалека сводило на њену формативну улогу у припреми за праксу пригодног беседништва (поздравни, надгробни и слични говори) – иако је Православној цркви у Монархији то такође било битан елемент уклапања у оно што је подразумевала владајућа барокна култура спектакла у сврху личне и(ли) институцијске презентације.¹⁵ За разлику од грађанске сфере, где је реторичко образовање још и могло бити минимално – сведено на поменути ниво владања епистоларним облицима – у религијској то никако није био случај. У условима искушења од стране католичких мисионара реторичко образовање било је православнима насушна потреба. Наиме, офанзивно наступање Католичке цркве према Србима почивало је и на реторичким средствима. Да би се разумела сва опасност коју су српски духовници видели у спрези реторике и супарничке вере с једне стране и у својој неспремности да се с њом носе с друге, треба имати у виду како је реторика у новом веку од класицистичког програма ренесансних хуманиста оријентисаног на развијање књижевног укуса, начитаности и што бољег усменог и писаног изражавања, постала оружје у борби различитих принципа у верски подељеној Европи.

Нововековни класични хуманизам (зачет у италијанским републикама, у круговима заљубљеника у слободарске вредности старог Рима, чији је симбол био Цицерон),¹⁶ вратио је реторику не само у књижевност већ и у живот,¹⁷ али ће пресудни импулс за продор реторике у простор најшире јавне комуникације дати избијање верске полемике између католичанства

¹³ Рајић Ј. *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, Превод из црквено-словенског рукописа, Панчево: Књижара Браће Јовановића, s.a., 24.

¹⁴ Ерчић, *op. cit.*, 102–103.

¹⁵ Сф. Тодоровић, Ј. *Идејитет у сенци: Мајирање моћи и државни сјектацил у Карловачкој Митрополији*, Нови Сад: Платонеум, 2010, 18–22.

¹⁶ Witt, R. G. *'In the Footsteps of the Ancients': The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000, 451.

¹⁷ Vickers, V. *In Defence of Rhetoric*, Oxford: University Press, 1988, 270.

и протестантизма. Та полемика обликује и реторичко образовање на обе сукобљене стране, штавише, чини да реторика као ниједна друга образовна дисциплина добија на значају у систему образовања од XVI столећа надаље. Она је, наиме, нудила могућност отворене јавне демонстрације, што је погодновало у религијском ангажману.¹⁸ Иако је обнова античких реторичких традиција у раном новом веку била део хуманистичког отклона од схоластике, односно била базирана на антисхоластичкој идеји да није битно само шта се каже него и како се каже, у периоду цветања реформацијско–противреформацијске религијске полемике у теорију и праксу реторике били су укључени и елементи схоластике, употребом логике и филолошког метода у интерпретацији текстова, како би се исцрпао сав њихов семантички потенцијал и избегли неспоразуми и погрешне интерпретације.¹⁹

У таквом културноисторијском оквиру Срби под хабзбуршком влашћу нису могли чувати свој идентитет као што су то чинили раније – тако што ће се изоловати у културни гето. На изазов супарничке верске стране морало се одговорити тако што ће се користити истим методама. Искључиво обредни тип религиозности, који је до тада био обележје православних Срба, тражио је допуну и корекцију у проповедништву,²⁰ и то оном апологетском, у коме реторичке стратегије максимално долазе до изражаја. Дobar православни проповедник могао је да учврсти у вери предака своју паству исто онако како је католички проповедник знао да преведе у унију у вери неутемељене православце. Ово стоји иза речи Козачинског о улози реторике борби са јересима које читамо у Уводу његовог курса реторике. Тако је реторика постао императив стицајем околности. Штавише, она ће, уз латински језик, постати најкарактеристичнија и најкрупнија културолошка промена код Срба у Хабзбуршкој монархији у првим деценијама XVIII столећа, носилац ране фазе њихове акултурације у западне оквире.²¹ То је био већ виђен сценарио у другим православним срединама – И. Минијатис код Грка,²² а И. Вишенски, З. Копистенски,

¹⁸ Грбић, Д. *Алеџорије ученог православног јеромонаха: православног алеџоризације у опису Јована Рајића*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010, 67; Кларе, Ј. „Barock”. In: Gert Ueding (ed.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Tübingen: Niemeyer, 1992, vol. I, 1313–1320.

¹⁹ Грбић, *op. cit.*, 70–71.

²⁰ Cf. Живов, В. М. *Язык и культура в России XVIII века*, Москва: Школа «Языки русской культуры» 1996, 373.

²¹ Ristović, N. ‘Acculturation Versus Assimilation: The Role of the Orthodox Church in the Organization of Western Modern-Age Classical Education among the Serbs in the Habsburg Monarchy’, in: Н. Heppner, Е. Posch (eds.), *Encounters in Europe’s Southeast: The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Bochum: Dr. Dieter Winkler, 2012, 198.

²² Cf. Dimaras, С. Th., *Histoire de la littérature néo-hellénique des origines a nos jours*, Athens: L’Institut Français d’Athènes, 1965, 120–122.

М. Смотрички, Ј. Гаљатовски, Л. Баранович, С. Полоцки, С. Јаворски, Ф. Прокопович и други код источнословенских народа,²³ показују како је услед изазова католичких мисионара и њихове елоквенције стечене у оквиру западног класичног образовања, од XVII столећа надаље место реторике у образовању и проповеди у литургијском животу Православне цркве постајало много веће него што је било раније. Реторика је тако, као што је то раније била код источнословенских народа,²⁴ са аспекта формирања новог културног модела била пресудна новина у првој фази модернизације Срба у Хабзбуршкој монархији.

Православна црква у Хабзбуршкој монархији у почетку није имала врских полемичара и речитих проповедника. Једини значајан изузетак био је Гаврил Стефановић Венцловић. Недовољно присуство реторике као беседничко-проповедничке праксе вукло је своје корене још из средњег века јер, по мишљењу Герхарда Подскалског, у старој српској књижевности беседничка проза као засебна књижевна врста, па ни хомилија, није имала ни приближно оно место које је било уобичајено у оквирима савремене европске књижевне традиције, и источне и западне.²⁵ Застој у културном развоју након пропасти старе српске државе донео је Србима заборављање реторичке традиције и у обиму у коме је она била негована током средњег века. Тешко је рећи колико је Козачински имао дубок увид у историју српске културе, али свакако се потрудио да се о њој обавести, о чему сведочи његова драма о цару Урошу. Његова оцена да није било интересовања за реторику раније код Срба хронолошки је неодређена. Чињеница је пак да када констатује недостатак реторике у српској прошлости Козачински ту констатацију не повезује са културним опадањем које је у Срба изазвао губитак државне самосталности. Биће, дакле, да Козачински са овом оценом циља на средњовековни културни модел који код Срба још истрајава док карловачка школа промовише нововековни културни модел. Јер треба имати у виду да Козачински као следбеник идеала класичног хуманизма нема високо мишљење о култури средњег века. Стога ову његову оцену понајпре ваља схватити као израз оног стеротипног гледања на средњи век као доба мрака, на коме

²³ Cf. Крекотень, В. I. «Література другої половини XVI – середини XVII ст.», in: М. Т. Яценко (ed.), *Історія української літератури*, vol. I: Дожовтнева література, Київ: Наукова думка, 1987, 65; Крекотень, В. I., Микитась, Б. Л., Мишанич, О. В. «Література другої половини XVII – XVIII ст.», in: М. Т. Яценко (ed.), *op. cit.*, 104.

²⁴ Cf. Lachmann, R. „Rhetorik und Kulturmodell”, in: J. Holthusen, W. Kasak, R. Olesch (eds.), *Slavistische Studien zum VIII. Internationalen Slavistenkongress in Zagreb 1978.*, Köln, Wien: Böhlau, 1978, 279–298; Lachmann, R. „Einleitende Untersuchung”, in: R. Lachmann (ed.), *Feofan Prokopovič, De arte rhetorica libri X, Kijoviae 1706.*, Köln, Wien: Böhlau, 1982, XV.

²⁵ Cf. Подскалски Г. *Средњовековна тхеолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)*, прев. Т. Тропин, Д. Аничкић, Београд: Институт за тхеолошка истраживања, 2010, 250.

је заснован културни преврат класичних хуманиста ренесансе, и сходно томе одклона од средњег века који је класични хуманизам доносио у сваку средину у коју је продирао, а продирао је првенствено кроз класичне школе, каква је била и карловачка. Уз то, Кијевска академија у време када је Козачински у њој учио била је под снажним утицајем протестантизма и просветитељства,²⁶ а ове покрете је у интелектуалном погледу такође обележавао антимедијевизам. Када, дакле, Козачински посебно наглашава историјски преокрет који настаје у српској просвети и култури са првим часом реторике, онда је то првенствено израз идеолошко-културолошке парадигме која се заступа. Та парадигма је у основи нововековни класични хуманизам, а наведени други утицаји под којима је Козачински био само је допуњавају. У Срба је XVIII столеће носило обележја оне интелектуалне и културне трансформације која се на европском Западу догодила у ренесанси – то је била својеврсна закаснела ренесанса, помешана са бароком у уметничком изразу и просветитељством у мислилачкој сфери.²⁷ Природно је стога да је реторика, која је била кључни елемент културног заокрета на прелазу из средњег у нови век на Западу, добила исти такав положај у Срба у процесу усвајања тековина западног нововековља. Природно је онда и да се у уводном предавању из реторике Козачинског ставља акценат на тај аспект увођења овог предмета у српско школство.

Из разлике изнетог јасно је да су прагматични а не интелектуални разлози стајали иза пристајања уз реторику митрополита Викентија Јовановића. Свеједно, похвала коју му Козачински одаје због тога у Уводу свога приручника из реторике више је него заслужена. Овај митрополит је био први српски јерарх који је енергично подстицао проповедничку делатност. Чинио је то и тако што је виши чин давао само свештеницима који су се показали добрим проповедницима, а од верника захтевао да их додатно награђују.²⁸ Но, тежиште митрополитове акције на пољу унапређења реторичке културе свештенства било је на увођењу наставе реторике. Његова ће просветна делатност по томе и остати упамћена. Није стога чудно да је Козачински у својој драми *Траегокомегија* нагласио како је разред реторике митрополитово „љето предраго”.²⁹ Митрополитове одлучне мере на усвајању реторике у црквеном животу виде се не само по чињеницама да је у његовој школи коначно почела толико жељена настава реторике и да је за њу настао уџбеник чији *Увог* разматрамо, већ

²⁶ Симић, В. „Утицај пијетизма на српске интелектуалце средином XVIII века”, in: Drago Roksandić (ed.), *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: interkulturalni aspekti 'prosvijećene' modernizacije*, Zagreb: Filozofski fakultet, 2014, 162.

²⁷ Ристовић, Н. „Просветитељска димензија ширења класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији у 18. столећу”, in: Drago Roksandić (ed.), *op. cit.*, 132.

²⁸ Ерчић, *op. cit.*, 109.

²⁹ *Ibid.* 559 (дјејствије 13, стих 58).

да је већ следеће школске године, 1736/7, настао још један такав.³⁰ Речени уџбеник настао годину након оног који је дао Козачински (вероватно дело Петра Падуновског, који је преузео наставу реторике у школи од Козачинског),³¹ мање је обиман и мање амбициозно конципиран. Козачински је, ваља и то истаћи, написао најопсежнији српски приручник из реторике. То указује на његову компетентност и велики елан с којим је приступио послу, као и на велику подршку и очекивања патрона школе. Спуштање нивоа наставе пак не говори толико о другом предавачу, колико о отежаним околностима у којима се одвијала настава у школи 1736/7. године (последње године рада школе) услед митрополитове болести, а затим и смрти.³²

Као што експлицитно каже у наведеном *Уводу*, Козачински је ово своје дело урадио служећи се као главним предлошком реторичким приручником Сипријана Суареша (Cipriano Suárez / Cyprianus Soarius) *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti* (1560).³³ Овај врло раширен и утицајан приручник настао за потребе језуитских класичних школа много пута је штампан и, уз допуне, дуго је био стандардни уџбеник у овим и другим школама. Опредељење за овај предлогак у складу је са идејом која је у основи подухвата увођења западног реторичког образовања међу православне – да се противник мора познавати и да се за борбу са њим мора опремити истим интелектуалним и културним средствима којима је он опремљен. На томе се заснивала кијевска традиција у којој се Козачински образовао и коју је Србима преносио. Кијев се при томе суочио са тешкоћама у увиђању важности реторике и отпорима њеном увођењу у наставу. Штавише, у Кијеву, у коме је настава реторике западнога типа постојала од прве половине XVII столећа, Феофан Прокоповић је и 1706. године пишући свој приручник из реторике налазио да је потреба за речитошћу највећа од свих потреба те средине.³⁴ Стога у овом најрепрезентативнијем од приручника из реторике насталих у Кијеву и у читавој украјинској и руској култури,³⁵ чијој традицији припада и дело Козачинског, врло подрбно се образлаже зашто се без реторике не може изградити и одржати добро уређено

³⁰ О овоме делу видети у: Ристовић, Н. *Приручник из реторике Јована Рајића*, Београд: Завод за уџбенике, 2013, 25–27.

³¹ Ерчић, *op. cit.*, 196; 112.

³² Cf. Грујић, *op. cit.*, 143–146.

³³ О овоме приручнику видети: Mack, P. *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford: University Press, 2011, 177–182.

³⁴ Feofan Prokopovič, *De arte rhetorica libri X, Kijoviae 1706.*, Untersuchung und Kommentar von R. Lachmann, Köln, Wien: Böhlau, 1982, 12: „in hac maxime natione necessaria sit nobis eloquentia”.

³⁵ Кибальник, С. А. «О „Риторике” Феофана Прокоповича», in: С. А. Кибальник, *Античная поэзия в России. XVIII – первая половина XIX века. Очерки*, Санкт-Петербург: Российская академия наук, 2012, 388.

друштво.³⁶ Прокопович ће и у каснијем, санктпетербуршком периоду свога рада наставити са инсистирањем на беседничком образовању и проповедничкој пракси о чему сведоче његово *Первоје ученије отроком* и предговор *Духовног реџламенѿа*, чији је он аутор.³⁷ Промене које је то унело у духовни живот Православне цркве у Русији непосредно су се одразиле на прилике у Карловачкој митрополији, која је у њој тражила верски и културни ослонац.

Тако ће се и код Срба јавити исти унутрашњи проблем са новим културним моделом као и у Русији – са учењем реторике и њеном применом у црквеном беседништву јавило се негодовање у верски непросвећеном православном живљу које је био ненавикнут на овакву уметност речи, штавише, кога је она подсећала на речито проповедништво језуита и на богослужбену праксу протестаната. И део православне јерархије био је подозрив према овој новини као могућем извору јереси.³⁸ Ипак овај отпор, сличан, мада ниуколико тако организован као што је био онај у Русији,³⁹ брзо је превазиђен, бар у јерархији, прагматичношћу изнуђеном околностима. Козачински је имао у виду историјат реторике у Кијеву тако да не само што је могао да очекује овакав развој догађаја и код Срба, него је боравећи већ две године међу њима свакако добро упознао актуелно стање у вези са реториком у српској средини. Али док је императив увођења наставе реторике износио директно, према околностима које су тај императив доводиле у питање он се у свом уводном предавању одредио на увијен и учтив начин. То је учинио у опасности о незаинтересованости за реторику предака његових ученика. Дата је уз извињење што је износи. Тактичност с којом је морао да поступа, поготово с обзиром на то да је био странац, показује се и у томе што Козачински српско кашњење са прихватањем реторике правда теолошки, Божјом вољом, као и у томе што тежиште свог излагања пребацује са проблема на хвале вредно прегнуће митрополита.

Истовремено, Козачински је на свом уводном часу реторике дао и виђење реторике прилагођено датим приликама и потребама. Примера ради, то се види у односу Козачинског према два атрибута реторике који су јој придавани још у антици – *honestas* (уваженост) и *utilitas* (корисност).⁴⁰ Наиме, *honestas* реторике односи се на морални кредибилитет беседника и моралну утемељеност беседе у друштву а за друштво. На другој страни *utilitas* реторике је прагматична оријентисаност уметности речи, то

³⁶ Prokopović, *op. cit.*, 17–19.

³⁷ Cf. Ерчић, *op. cit.*, 135.

³⁸ Cf. *ibid.*, 109.

³⁹ Cf. Lachmann, „Rhetorik und Kulturmodell“, 284–295.

⁴⁰ Cf. Cic. *De inv.* 2, 156; 2, 174–175; *De or.* 2, 334; *Part. or.* 90–93; *Quint. Inst. or.* 3, 8, 41–42.

је она њена димензија која је обележавана речју *persuasio*⁴¹ (уверавање/убеђивање), а потиче од Аристотела који је реторику и дефинисао као умеће уверавања.⁴² Козачински ставља тежиште на овај други атрибут реторике. Штавише, он за реторику користи реч *Suada*, име пресонификоване богиње убеђивања (грч. Πειθώ), које је код римских писаца не тако често коришћено као синоним за реторику.⁴³ Осим тога, већ на првом следећем предавању он ће се између многих дефиниција реторике определити управо за такву која ставља акценат на уверавање (fol. 4v–5r). Редуковање реторичке уметности на *persuasio* и превладавање њене *utilitas* над *honestas* на првом месту је израз схоластичке позадине успона реторике у религијској сфери и схоластичког амбијента у коме се она предаје.⁴⁴ Истицање прагматичне стране реторике пак треба видети не само као део тактике да се Срби лакше придобију за један страни и у широј популацији не баш најбоље перципиран културни феномен. Треба узети у обзир и нарастајући сциентизам, односно просветитељски рационално-прагматични концепт науке. Истина, Козачински у односу према амбивалентном сагледавању суштине реторике и њене друштвене улоге, што у XVIII столећу постају горућа питања – је ли она умеће (*ars*) или је научна дисциплина (*scientia*) – користи и један и други термин, али заступа прво, традиционалније стајалиште. (За разлику од њега, Прокопович је већ јасно кренуо ка напуштању тога стајалишта.⁴⁵)

Изнета анализа показује да јаснију слику и прецизнију хронологију почетка нововековне наставе реторике у Срба није могуће имати без осврта на прве странице реторичког приручника Мануила Козачинског. Она уједно сугерише потребу за испитивањем преосталог дела овог документа које ће, уверени смо, потврдити овде уочену важност коју он има као извор за проучавање српске културне историје XVIII столећа.

Ненад Ристовић

Кључне речи: српска култура XVIII столећа, Мануил (Михаил) Козачински, реторика, класично школство, образовна модернизација, акултурација

⁴¹ Cf. Lachmann, „Einleitende Untersuchung”, II.

⁴² Arist. *Rhet.* 1, 2, 1.

⁴³ Cf. Cic. *De sen.* 50; *Brut.* 59; Quint. 2, 15, 4–5; Gell. 12, 2, 3.

⁴⁴ У класичним школама, и језуитским, и кијевским, владао је аристотелизам у настави философије, а томизам у настави теологије. Отуда кад даје Аристотелову дефиницију реторике Козачински каже да је овај највећи од свих философа (fol. 4v).

⁴⁵ Cf. Lachmann, „Einleitende Untersuchung”, II.

Nenad Ristović

THE PROEM OF THE RHETORIC TEXTBOOK BY MANUIL
KOZAČINSKI

The paper presents unstudied source for the 18th century Serbs' cultural history, written in Latin in 1735. It is the *Proemium* of the first Serbian rhetoric textbook by Manuil (Mihail) Kozačinski. The focus of this research is in the context of this unique manuscript testimony of the beginning of modern rhetoric teaching among the Serbs in the grammar school in Karlovci. The introduction of modern Western rhetoric was revolutionary step in the process of educational modernization of the Serbs in the Habsburg monarchy so that the first lines of Kozačinski's introductory lesson underline the very fact of starting rhetoric teaching. This teaching was the central element of contemporary Western secondary education based on humanistic rediscovery of the value of the classical rhetoric. Kozačinski presented rhetoric in usual humanistic way, following Cicero's and Quintilian's views. On the other hand his words reflect the other side of rhetoric in early modern Western society: rhetoric was used as a mighty weapon in religious polemics in post-Reformation Europe. The Orthodox clergy in the Monarchy naturally saw the importance and potential of rhetoric education in preserving religious identity and considered it an imperative in the Church educational policy. The main reason why rhetoric became the basis of Serbian cultural transformation was not primarily the wish for educational development but the fear of the proselytism of the Catholic Church. Serbian clergy was not on the intellectual level necessary in such circumstances and above all it lacked the rhetorical knowledge and skill. Thus the emphasis of the opening words of Kozačinski's rhetoric textbook is on its *utilitas* and consequently on the *persuasio* as its essence.